

KÉT NYELVJÁRÁSI SZÖVEG ELEMZÉSE

SZABÓ JÓZSEF

1979 tavaszán az a megtiszteltetés ért, hogy részt vehettem a *Lakatos Iván* rendezte *Kőrösök vidéke* című kisfilm készítésében nyelvjárási szakértőként. Mivel korábban a nyelvjárási órák, újabban pedig a szociolingvisztika tantárgy keretében módon nyílt arra, hogy ezt a filmet – más kisfilmekkel együtt – tanítványaimnak levetíthessem, s ezt e jövőben is szeretném megtenni, ezért arra a gondolatra jutottam, hogy oktatási szempontból – s remélhetőleg tudományos tekintetben is – hasznos lehet a filmben elhangzó két nyelvjárási szövegek elemzése.

A Kőrösök vidéke – más területekkel együtt – a magyar nyelvjárások hagyományos felosztása szerint a tiszai nyelvjárástípushoz tartozik. Egészen természetes, hogy a hangfelvételeket olyan, helybeli születésű emberekkel kellett elkészíteni, akiknek nyelvhasználata hűen tükrözi a vidék nyelvjárási sajátosságait.

A filmen két adatközlő szólal meg: az egyikük dévaványai, a másikuk pedig orosházi. Mivel a két település nyelvjárása – közös vonásaik mellett – bizonyos különbségeket is mutat, ezért a filmben elhangzó nyelvi anyag elemzését célszerűnek látszik külön-külön (adatközlőnként) elvégezni. A viszonylag nagyobb fokú eltéréseknek egyébként az az oka, hogy Orosháza megalapítói – amint azt az orosházi adatközlő is megemlíti a fölvételen – a XVIII. század folyamán a Dunántúlról kerültek a mai lakóhelyre.

A dévaványai szöveg és elemzése

A nyári jászolból apám még a bátyáim csináltak csó^unakot, és abba beleméntek, és abba halásztak, még a tojást szétlák összebele abból. A halat úty foktuk, hogy a csó^unagba mént éggy a víz közepinn. A hal persze kimént a víz két szíltre, abba a gyíkinyés, kákázs bokorba. A tapogatóval az éggyig bátyám kimént áru, a másik eméru, az ídésapám még egy lapáttal hajtotta aszt a csó^unakot. űk még a tapogatóval, ahogy a hal mént, mégmozgatta a gaszt, ahum mégált a hal, ot féljött a bugyborék. Lététük a tapogatót, mégzördült benne a hal, benyúltak és kivétük. Ity fokták a tapogatóval a halat.

Csíkot még aszt még mán ojamformán foktuk még, ahum majdnem senni víz sē vót, mer a csík a habarígba van. Amikor a víz apad róla léfele, azok összejönnek ojan csomóstul, talán – nem tudom – sok csomóstul, imitt-amott. Azokat még mekfogni ojan rettenetész dolog, hogy asz csúszik ki, mind a – nem tudom én mi – az ember keziből. Hát aszt is ahogy láttam, hogy rátaláltak

valahun a csikra. No, gyerték ide, fijam! Itten körül lésznek, ahun a víkon habarík víge, ott a tenyerüket odatették, oszt nem mőkfokták, hanem kidopták. Ity fokták még a csíkot.

Na most amint a vizet elmontam, a víz szélín évrül évre nőttek azok a nádak, kákák, gyíkinyék. Az a tavaji ot maratt – avas –, a másik ránőtt, āra tojtak a vadrucák, a bébicék, asztán a siráj, dankasiráj, tőkés kacsa, cigánkacsa satöbbi. Azok āra tojtak, és aszt a vízenn, ahun lehetét menni avval a csó⁴nakkal, meglátták, hogy ahun van a tojás. Mer hát aszt nem takarta sèmmi. Az avas fűre rátojt. Aszt akkor ity széttük össze vaty széttük össze. Abba az üdőbe nem írtikē¹-ték aszt, hanem félélvészte a család, nemcsak minálunk, általába félélvészte a család. Ammi nem vő²t alkalmas félhasználásra, aszt úgy niszttük még, hogy beletéttük a vízbe, és ammi féljött a vastag végivel, asz fijas vót. Ammi léült a víz fenekire, asz tiszta vót. Aszt visszatéttük, ammi fijas vót, a fész kibe, amaszt pedig használtuk.

Abba az üdőbe gyógyítást fűbűl vagy áladbűl ... Nadájt aszt hallottam, hogy ... de hogy aszt mire, csak aszt úty tudom, az anyámtól hallottam, hogy jaj de fáj a tarkóm, jó vóna egy nadájt beleragasztani. Hát ennyit tudok a nadájni. Aszt tényleg ēre mikor kijabálták: – itt a piacon is árulták ojan befőttesüvegēbe –, hogy nadájt vėgyenek, nadájt vėgyenek! Igy erül csak ennyit tudok.

*

A kétségtelenül rövid terjedelmű szöveg értéke egyrészt abban rejlik, hogy – mint cseppben a tenger – hűen tükröződnek benne a dévaványai nyelvjárás legjellegzetesebb sajátosságai, másrészt az a tény ad neki sajátos jelentőséget, hogy az 1970-es évek végén sikerült még olyan embert megszólaltatni, aki gyerekkori emlékei alapján egy igen archaikus, lényegében már évtizedekkel ezelőtt visszaszorult foglalkozásról, a p á k á s z a tról tudott viszonylag élményszerűen mesélni, ha ő maga nem is volt már ennek az életmódnak cselekvő részese.

Az elhangzó szövegben a következő nyelvjárási jelenségeket figyelhetjük meg:

1. A fonémaállományt illetően ugyanúgy 7 hosszú magánhangzó használatos, mint a köznyelvben, rövid magánhangzó-fonéma viszont 8 fordul elő, ugyanis ez a nyelvjárás is megkülönbözteti a kétféle e-t (a nyílt e-t és a zárt ē-t); a zárt ē-zés (pl. *belemēntek, rēttenetēs, lēfele, vėgyenek, vízēn* stb.) a legjellemzőbb nyelvjárási sajátosságok egyike ezen a vidéken.

2. A zárt *i*-zés jelensége, amely a köznyelvi *é* rovására jelentkezik, szintén nagyon gyakori (pl. *bugyborék*, *gyíkinyés*, *habarék*, *széttik össze*, *víkony* stb.).

3. Jellemző továbbá erre a nyelvjárástípusra az is, hogy az *l*, *r* és *j* előtti rövid magánhangzó megnyúlik, és e nyújtó hatás következtében általában félhosszú, ritkábban pedig hosszú magánhangzó hallható. Erre a jelenségre a filmbeli anyagban csak egy-két példa akad (pl. *félélvészte*, *gyèrték*, *síráj*). Figyelemre méltó egyébként, hogy az említett szóalakok (fonetikus átírással jelzett) félhosszú, illetőleg hosszú megoldású realizációjában – az *l* és *r* nyújtó hatása mellett – a hangsúlyos helyzet is közrejátszik.

4. A szótagzáró *l* kiesése – miként a magyar nyelvjárásokban szinte mindenütt, legfőljebb különböző intenzitással – ezen a tájon is megvan, és a szövegben is előfordul egy-két esetben (pl. *hasznátuk*, *vót*).

5. A hangszínbeli sajátosságok terén egy föltűnő vonása van ennek a nyelvjárásnak: a köznyelvi *ó*, *ő*, és *é* helyén záródó típusú kettőshangzók használatosak. Erre a jelenségre is akad egy-két példa a szövegben (pl. *csó^unak*, *csom^us*).

6. A honnan? kérdésre felelő határozóragok általában *-bül* *-bül*, *-tül*, *-tül*, *-rül*, *-rül* hangalakban járatosak (pl. *abbül*, *évrül évre*, *fűbül* stb.).

7. Az egész területre – közte Dévaványa nyelvjárására is – a *j*-zés jellemző (pl. *nadáj* 'pióca', *síráj*, *tavaji* stb.).

8. A szövegben egy-egy példa akad az egyébként is szórványosan jelentkező zárt *ü*-zésre (*űk* 'ők') és a labiális *ü*-zésre (*üdő*) is, valamint a magánhangzók közötti mássalhangzók geminálódására (*ammi*).

9. Néhány példa a valódi tájszavakra is előfordul (pl. *cigánykacsa*, *tőkéska-csa*, *tapogató* 'kezdetleges halfogó eszköz', *vadruca* stb.).

A többi, eddig nem említett jelenségről azt mondhatjuk el, hogy lényegében azonos a köznyelvivel (ilyen pl. az *a*, *á* hangszíne, az *ö* hang megterheltsége stb.) A mássalhangzók közül az *l* és *n* nem palatalizálódik (pl. *beleragasztani*, *ránőtt*), és nincs meg pl. az *explozív gy*-zés és *ty*-zés sem.

Az orosházi szöveg és elemzése

Zombánu gyűttek ide az orosháziak. Ezérhéccásznegyvenegybe gyűttek Orosházára, de má akkor magukat hozták eszt a kalácssütés tudományát. Az uan nagyon érdekēs a kúcsoskalács. Ugy van összefomva, hogy van oan asszony, aki nēm is tudná összefonni, uan érdekēs. És az nagyon izletēs vót. És lakodal-mak hát anélkül el sēm mulhattak. Ünnepnap, szombaton általába mindem pa-

raszt hejém vót kalácssütés, de a kücsoskalács az nem maratt el. Lakodalmagba is hát sütöttek nyócfan-száz darabot. És akkor amit ot megéttek, elfogyasztottak, ami pedig megmaratt, aszt általában | a közeli rokon mind ajándégba kapott ety kücsoskalácsot, aszt evitte haza emlékül.

Azután mēkkesztük az aratást. Először is kimēntünk, mēgnésztük az árpát. Mēgírētt, lēvāktuk etypár nap alatt, azután első vót a magyar búza. A magyar paraszt ugy volt, mēgdörgülte a tenyere között, és ha viaszírnsbe vót, akkor lēhetēt vāgni. Az vót a lekszēb magyar búza, a lekszēp pirozs búza, amit az első napogba vāktunk. Mer azután esőt kapott, akkor má a sikértartalmābu vesztētt. Az igazi magyar, Tisza vidéki buza uan nyócvankét-nyócvanhárom hēktóliter sūju, fajsūju vót. Az vót a lekszēbb.

A kaszás mēkkeszte a kaszálást. Ugy monták akkor, hogy ēggy elő. Asz tizēnyóc kive vót ēggy elő, utyhogy abbu ety kērēsztt lētt ugyē. A nagyapām az mindig ugy monta, kepe, kepēzünk, kepēbe összeraktyuk. Marokverō szētte uan kukával vaty sarlóval. A sarló azēr nagyon alkalmas vót, de uan kiskonuaknak keszték az aratást, illetve a marokszēdést, könnyem belevākta a lábābo is ugyē, mēksērūt, balesetveszējēs volt. Igy oszt fābul csināltunk kukát. Ha esetleg mēgūti is a lábaszārāt vagy a tērdit, nem veszējēs. A marokszēdō szētte, kēvébe rakta. Ęgy jó naty kive vót. A kötelet kiteritēttük, és | beletette a kötélbe. Ha volt kötō, asz közvetlem bekōtōtte. Azēr jó vót a kötō, mer ha az nem vót, akkor ety kis szēl fūjt ugyē, akkor szūtfujta. Hād dēlig lēvāktunk – nem tom, ety-kēt elōt | öt-hatnyóc kērēszttet vaty tizet, mikor mennyit | dēlig. Kōvetkēzētt ebédidō. Hāt ugyē figyētünk mindig a tanya fele, hogy nem tudom, mikor lēs z kīs az ebíd. Mer csak mēgēhesztünk ugyē. Ęccēr láttyuk, hoty fō van eresztve a vōdōr, a kutāgos vaty kudgēm. Aru láttyuk, hogy az aszt jelentētte, hogy mēhetünk ebédēlni, kész az ebíd. Akkor összekaptuk, mingyā összeraktuk. Ha jó idō vót, akkor szējjēmarattak a kēvék, hat száraggyanak. Ha pedig esōre hajló idō vót, akkor összeraktuk kērēzdebe. És akkor bemēntünk, mēgebēdōltünk. Utānna kōvetkēzētt a kalapállás. A kaszás asz kalapālta a kaszāt, a marokszēdō pedig – vagy marokverō, igy is montuk – asz fogta a nagygerēbgyét, és kimēnt az elhullot szālokat összegerebgyēte. Ugyē uty körūbeli három óra tájom vót a lekszēbb idō. Amikor kezdētt ot hūvōsōnni, akkor oszt este hét-nyóc óráig, kilencig amit arattunk, összeraktuk, és akkor fōgerēbgyētük, és akkor másnap ugyanuty kezdōdōtt elōrū. Este csinātuk a kötelet. Fojtattuk napru napra, mēk csak az aratás vót.

Az az oroshāzi házikēnyēr csak tulajdonképpen a kilencszāsztizes évegbe kezdōdōtt. Azelōt hát sütöttek ugy, mint az ország más részin, jó kēnyeret sütöt-

tek. És akkor kilencszáztízbe Gémés Ferenc, orosházi malomtulajdonos az valahoty kikísérletészte így a kiváló minőségü kényeret. És ugy bevált, hogy országos hirüvé lett.

*

Az Orosházán készített nyelvi fölvétel elsősorban abból a szempontból érdemel különös figyelmet, hogy rövid terjedelme ellenére is megfigyelhetők benne olyan nyelvjárási jelenségek, amelyek nagyrészt a környező települések nyelvével – főképpen a tiszai nyelvjárástípus sajátosságaival – egyeznek meg, ugyanakkor azonban – legalábbis nyomokban – még föllelhetők olyan vonások is, amelyek a dunántúli nyelvjárásokra jellemzőek. Mindez Orosháza 'sajátos, belső nyelvjárásziiget-helyzetével magyarázható, ugyanis – amint már a bevezetésben említettem – Orosháza lakói 1744-ben a Tolna megyei Zombárol költöztek el új otthont alapítani, Zombára pedig kb. egy emberöltővel korábban települtek a Dunántúl különböző területeiről (vö. Orosháza néprajza. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 7, 494). A nyelv konzervatív voltára vet fényt, és általános nyelvészeti szempontból is érdekes és tanulságos az, hogy Orosháza nyelve a több mint kétszáz éves áttelepülés után őriz még napjainkban is dunántúli nyelvjárási sajátosságokat.

A szöveg elemzését hasznosnak látszik aszerint elvégezni, hogy melyek benne a tiszai nyelvjárástípusra is jellemző vonások, és melyek azok a jelenségek, amelyek a dunántúli nyelvjárási sajátosságokkal egyeznek meg.

I. A tiszai nyelvjárástípussal megegyező sajátosságok

1. A fonémák állománya szempontjából azt állapíthatjuk meg, hogy 7 hosszú és 8 rövid magánhangzó használatos, mivel a zárt *ē* is megvan az orosházi nyelvjárásban. Meg kell azonban jegyezni, hogy – a szövegben levő példákat a passzív megfigyeléssel szerzett tapasztalataimmal is kiegészítve – a felső nyelvállású hosszú *ú*, *ű*, *í* megterheltsége – miként a Dunántúlon általában – meglehetősen csekélynek látszik (a szövegben pl. a *búza* hosszú *ú*-val hangzik), helyettük inkább a megfelelő rövid magánhangzók (az *u*, *ü*, *i*) jelentkeznek (pl. a szövegben is: *hüvösönni*, *kutágos*).

2. Az illabiális *ē*-zés – nemcsak a tiszaival megegyezően, hanem egyszerűsmind a dunántúli nyelvjárásokhoz hasonlóan – nagyon gyakori jelenség (pl. *érdékés*, *kényér*, *kérészt*, *kimöntünk*, *mégészik*, *ügyé*, *veszített* stb).

3. A zárt *i*-zés – nyilvánvalóan a tiszai nyelvjárástípus hatására – ma már az egyik leggyakoribb jelenség az orosházi nyelvjárásban. A szövegben is több példa képviseli (pl. *ajándigba, ebéd, kisz, kive, marokszédís, szíjelmamad, szítfújta* stb.). Egy megjegyzés azért még ide kívánczik: a zárt *i*-zés nagyfokú elterjedésében minden bizonnyal az a körülmény is szerepet játszik, hogy az orosháziak elődeinek egy része föltehetően az Északnyugat-Dunántúlról származik, ahol szintén előfordul az *i*-zés (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 69.).

4. A szótagzáró I pótlónyúlásos kiesése (pl. *főgerébgvétük, kúcsoskalács, mēgdörgütte, vót* stb.) a szöveg alapján is gyakoribb itt, mint a tiszai nyelvjárásterületen általában.

II. A dunántúli nyelvjárásokkal meggyező sajátságok

1. Az *á* utáni *o*-zásra több példa is előfordul a szövegben (pl. *kutágos, lábábo, szálokat, szároggyanak* stb.).

2. A hangszínbeli sajátságok közül nyomokban megvan még a nyílt *e*-nek a szokásosnál valamivel nyíltabb ejtémódja (pl. *lehetőtt, lększēbb*), az *á*-nak pedig a köznyelvinél kissé zártabb változata (pl. *árpát, nagyapám*). A kettőshangzók – ahogy a Dunántúl kisebb részén, az ún. dunántúli nyelvjárástípusban – Orosházán sem használatosak.

3. Akad néhány példa az *explozív gy*-zésre is (pl. *gyüttek, nagygerébgve, ősszezerébgvétük*).

4. Szórványosan jelentkezik még néhány olyan hangtani jelenség a szövegben, amely a dunántúli nyelvjárásterületre is jellemző, ilyen pl. a zárt *u*-zás (*napru napra, uan* 'olyan'), labiális *ü*-zés (*ebédüdő*) és a hasonulás jelensége (*av vót*).

5. Szókincstani téren nagyon érdekes, hogy pl. az aratás szakszókincsében még napjainkban is föl-fölbukkannak olyan elemek, amelyek jellegzetesen a Dunántúlon vannak elterjedve. Ilyen pl. a 'gabonarakás, gabonacsomó' jelentésben használt *kepe*, amely a gyakrabban előforduló *kérészt* szóalak szinonimájaként néha-néha még hallható az orosházi nyelvjárásban is, vagy az Alföld nagy részén ismert és használt *marokverő* szó mellett Orosházán ennek szinonimájaként használatos a *marokszédő* szóalak, amely ugyancsak dunántúli tájszóként őrződött meg napjainkig.

A fentiekben elemzett két nyelvjárási szöveg – rövid terjedelménél fogva – a dévaványai és az orosházi tájszólásnak természetesen csak néhány vonását mutathatta meg. Mindkét helyi nyelvjárás sajátságai a valóságban jóval gazdagab-

bak, színesebbek annál az itt vázolt képnél, amelyet ilyen csekély terjedelmű szövegfeldvétel alapján csupán fölvillantani lehetett róluk. Azt azonban kétségtelenül jelzik e szövegek, hogy még mindig sok tájnyelvi – olykor archaikus – elemet is őriznek nyelvjárásaink. Ahhoz, hogy ezeket megmenthessük a jövő kutatók számára, sok településről kellene minél hamarabb nagy mennyiségű szövegfeldvételt készíteni és közzétenni, mert egy-két évtized múltával korunk eme égetően sürgős feladatát senki sem tudja már elvégezni.

ANALYSE ZWEI MUNDARTLICHER TEXTE

SZABÓ JÓZSEF

In dem Film mit dem Titel „Umgebung der Flüsse Körösök“, verfilmt 1979, kommen zwei Gewährsleute aus Orosháza, bzw. Dévaványa zu Wort. Der Verfasser analysiert die Textaufnahmen, die mit Hilfe ihnen hergestellt wurden, und zwar aus solchem Gesichtspunkt, welche mundartliche Erscheinungen in ihnen zu beobachten sind. Die Aufnahme aus Orosháza ist besonders beachtenswert, Orosháza ist nämlich eine Dialektinsel, deren Einwohner im 18. Jahrhundert aus Transdanubien umgesiedelt sind.